

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E PROTESTANLARIN ANADOLU'DAKİ DURUMLARI VE GÖSTERİLEN DİNÎ HOŞGÖRÜ

*ARAS, Ahmet
TÜRKİYE/TУРЦИЯ

ÖZET

Anadolu ve Ortadoğu'da Protestan toplulukların gerçekleştirmiş oldukları faaliyetlerin başlangıcı 1820'li yıllara kadar gitmektedir.

Bir süre İzmir , Kudüs, Beyrut ve İskenderiye'de faaliyetlerde bulunan guruplar, 1827 tarihinden itibaren İstanbul'a gelmişlerdir.

Osmanlı yönetimi özellikle 1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte alınan "Müslüman ve Gayri Müslim halk arasında ayırım gözetilmemesi, kanun karşısında eşitlik" ilkesi ile bu faaliyetlere karşı olumsuz bir tavır göstermemiştir.

1850 yılında Protestan cemaat "millet" olarak tanınmış ve Islahat Fermanı ile de din değiştirme yasağı kalkmış, Gayri Müslimlerin de devlet memuru olmasına izin verilmiş, serbestçe ibadet edebilme ve mabet yapabilme gibi haklar verilmiştir.

Bu tarihten itibaren birçok şehirde Protestanlığın hızla yayıldığını, kiliseler kurulduğunu, eğitim alanında okulların, sağlık alanında hastanelerin açıldığını görüyoruz.

Devleti bölmeye, halkı isyana veya kışkırtmaya yönelik faaliyetler gösterilmediği sürece hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde bu topluluğun hiçbir faaliyetine engel olunmamış, hoşgörü içerisinde inancının gereğini kendi toplumuna aktarmasına müsaade edilmiş, toplumsal dini barışa katkıda bulunulan tüm faaliyetlerine destek verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Protestanlık, Anadolu'da dinî Kurumlar, Gayri Müslimler.

*Yard. Doç. Dr, Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Öğretim Üyesi.

ABSTRACT

The States of Protestants in Anatolia and the Tolerance Shown from Tanzimat Till the Republic

The beginning of the activities of the Protestant communities in Anatolia and Middle East reaches beyond 1820s.

After 1827, the communities living in İzmir, Jerusalem, Beirut and Alexandria has moved to İstanbul.

The Ottoman Administration has not shown any negative manner to these activities especially after the rule “equality between Muslims and non-Muslims in front of the law” coming with 1839 Tanzimat Reforms.

In 1850, the Protestant community was recognized as a “nation”. The Rescript of Reform (Islahat) stated that no one should be compelled to change their religion, non-Muslims could also be recruited in the State Institutions, no one should be hindered in the exercise of their religion.

After 1858, it is seen that the Protestantism expanded in lots of the cities and the churches, schools and hospitals were established.

In both Ottoman Empire and Turkish Republic eras, the activities of Protestants were not banned unless these activities were related to separation from the State or provoking against the State. These activities were tolerated and even supported if they contributed the common peace.

Key Words: Protestantism, Religious Institutions in Anatolia, non-Muslims.

Protestanlığın Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi

Hristiyan kilisesinde İsa’dan yaklaşık 15 asır sonrasına kadar oluşmuş dini yapılanma, toplumları huzur ve refaha götürmesi bir yana sosyal ve psikolojik sıkıntılara da sürüklüyordu. XIV’üncü yüzyıl başlarında İngiltere’de Wycliffe, Prag’da Huss gibi bazı saygın din alimlerinin dile getirdikleri çözümler, halkın, din adamlarının tutum ve davranışlarını tartışmalarına ve kilisenin de yeni arayışlarına sebep olmuş, Hristiyan dünyası Luther ile başlayan, Calvin ve Zwingli ile devam eden yeni bir dinî yapılanmayla, Protestanlıkla tanışmıştır.

Protestanlık, Katolik Hristiyan topluluğunun dinî ve siyasi yapılanması ve sosyal-ekonomik hâkimiyetine karşı oluşan aşırı tepki sonucu ortaya çıkmıştır. Artık Roma’nın, Hristiyanlığın merkezi olduğu, en yüksek ruhani liderin Papa olduğu ve Papa’nın yanılmazlığı, dinî hükümleri

sadece din adamlarının öğretebileceği, rahibin olduğu yerde kilisenin olması gerekliliği, rahiplerin bekâr kalmalarının zaruri oluşu gibi hususlar uzun tartışmalar sonucu değişmiş ve rahibin değil cemaatin olduğu yerde kilisenin kurulması gerektiği, rahiplerin imtiyazı olmadığı, Vatikan'ın ve Papa'nın otoritesinin kabul edilemeyeceği, öğretme ve öğrenmenin kilise kontrolünde değil İncil'e uygun gerçekleştirileceği, bunu anlamak için din adamına ihtiyaç duyulmadığı, kurtuluşun amelle değil, imanla mümkün olduğu prensipleri benimsenmiştir.

Luther, Calvin ve Zwingli gibi önderlerin gayretleri sonucu yaklaşık üç asırlık bir sürede (XV.-XVIII. yüzyıllar arası) kurumsallaşmasını da tamamlayan Protestan topluluklar, Avrupa'da Almanya, İskandinav ülkeleri, İsviçre, Hollanda, İskoçya, Bohemya ve Kuzey Amerika genelinde yayılmışlardır.¹

Protestan topluluklarında diğer birçok Hristiyan mezhebinde olduğu gibi Hristiyanca bir yaşamın temel gerçeği İnciller ve bu İncillerin tüm insanlara duyurulma ve anlaşılmasını sağlamaktan geçmektedir. Pavlos Korintoslulara 1'inci mektub'unda "Mesih beni vaftiz etmeye değil... uluslara müjdeyi yaymaya gönderdi." demektedir.²

"Herkesin kendi dilinde İncili okuyup-anlayabileceği ve anlayabildiği ölçüde yaşantısına uygulayabileceği" temel prensibi birçok dilde İncil yazılması gayretlerinin Protestanlarca gerçekleştirilmesine sebep olmuştur.

Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri ve Gayri Müslimlere Verilen Haklar

XIX'uncu yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti sınırları içerisinde Gayri Müslimlerin büyük çoğunluğunu oluşturan Hristiyanlar, kendi aralarında Ortodokslar, Ermeniler, Süryaniler, Katolikler ve Keldaniler şeklinde mezheplere ayrılıyorlardı. Avrupa ve Amerika'da bulunan Protestan anlayışın ilk defa Osmanlı Devleti'nde görülüşü, 1820'li yıllara rastlamaktadır.³

Avrupa'da Fransız İhtilali, aydınlanma hareketleri ve sanayi devrimi ile dinî, sosyal ve siyasi yapılarda büyük değişim görülmüştür. Osmanlı Devleti yöneticileri bu değişimin farkında olup dinî ve etnik ayrımları ortadan kaldırmayı hedef alan ve böylece devletin bölünme ve parçalanmasının önüne geçmeyi amaçlayan Tanzimat Fermanı'nı 1839 yılında ilan etmişlerdir. Tanzimat fermanı ile Osmanlı Ulusu üst kimlik olarak tesbit

¹ Gündüz, Şinasi, **Hristiyanlık**, İsam yayınları, İstanbul - 2006, s.116-123.

² 1.Korintoslular 1/17; Galatyalılar 2/2.

³ Malkoç, Numan, **İstanbul'daki Protestan Kiliseleri**, İstanbul 1999, s. 20.

edilmeye çalışılmış, yönetim kademesi dışında tüm tebaaya kanun önünde eşit haklar verilmesi temel prensip olarak kabul edilmiş, herkesin can, mal ve namus dokunulmazlığı devlet güvencesine alınmıştır.⁴

Gülhane Parkında Tanzimat Fermanını okuyan Mustafa Reşit Paşa'dan sonra sadrazam olan Rıza Paşa, değişim anlayışını şöyle açıklamıştır: "Müslüman, Hıristiyan, Musevi, hepiniz bir hükümdarın tebaası, bir pederin evladısınız. Padişah efendimiz bilcümle tebaasının ırz, namus, can ve malını teminat altına almıştır.... Müslüman ve Hristiyan, zengin veya fakir.. ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlı tebaası, adalet önünde eşit muamele göreceğinden emin olmalıdır."⁵

Devlet, vatandaşlık hakları ve tabiiyet konusunda eşit haklar veren Tanzimat Fermanı ile vatandaşının tüm hukuki, kültürel ve eğitime dair sorumluluklarını üstlenmiş ve millet kavramı bir süre cemaat ya da dini topluluklarla sınırlı kalmıştır.⁶ Fakat bir süre sonra Ortodoks Rum ve Ermeni milletinin kutsal yerler ve kilise yönetimleri konusunda elde ettikleri bazı haklar Katolik ve Protestan devletler⁷ ve Osmanlı topraklarındaki Ortodoksların da liderliğine oynayan Rusya'nın baskıları ile daha geniş hakları içeren yeni bir fermanın, 1856 yılında Islahat Fermanının çıkışını hızlandırmıştır.

Islahat Fermanında Tanzimat fermanının açık bıraktığı, veremediği haklarda yeni düzenlemeler yapılmış, yeni güvenceler ilave edilmiştir. Her ne kadar Rumlar, Ermeni ve Yahudilerle bir tutulmayı hazmedemese de o güne kadar askerlikten muaf tutulan Gayri Müslimler askere alınma durumuyla karşılaşmışlar ve Sen Sinod'a halktan kişilerin de seçilmesi sağlanmış ve patriklerin yetkileri sadece dinî konularla sınırlandırılmıştır.⁸ Islahat Fermanı bu yönüyle dönemine göre oldukça demokratik bir yenileşme hareketidir.

1862'den itibaren Islahat Fermanı hükümlerince din adamlarının cemaatleri üzerindeki keyfi uygulamalarına da son verilmiş, cemaatlerin dini, idari, mali, eğitim ve hukuk işleri ile ilgili komisyonlar kurulmuş, cemaatlere bildirilmiş, nizamnameler çıkarılmıştır.⁹ Artık bu tarihten itibaren Protestan gurupların da Osmanlı topraklarında çok daha rahat

⁴ Gülsoy, Ufuk, **Islahat Fermanı**, TDV, **İslam Ansiklopedisi**, C.19, İstanbul 1999; Karpat, Kemal, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Ankara-2006, s.78-80.

⁵ Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. 5, TTK. Basımevi, Ankara 1983, s.171.

⁶ Karpat Kemal, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Ankara-2006, s.81.

⁷ Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.5, TTK Basımevi, Ankara 1983, s.223.

⁸ Kilise yönetiminde görevlilerden oluşan Kutsal Meclis. Gülsoy Ufuk, **Islahat Fermanı**, TDV. **İslam Ansiklopedisi**, C.19, İstanbul 1999.

⁹ Karal Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.5, TTK. Basımevi, Ankara - 1983, s.223; Gülsoy, Ufuk, **Islahat Fermanı**, TDV. **İslam Ansiklopedisi**, C.19, İstanbul - 1999.

bir hareket alanı bulduklarını görüyoruz. 1867 tarihinde kabul edilen “Tebaa-i Ecnebiyyenin emlake mutasarrıf olmaları hakkındaki Kanun”¹⁰ ile yabancılara mülk edinme hakkı verilmiştir. Başlangıçta sadece Latin din adamları için düşünülererek çıkarılan kanundan en çok istifade eden Protestanlar olup, birçok yörede arazi alarak kilise ve okul açmışlardır. Ayrıca açılan manastırlar,okullar, hastahaneler ve yetimhanelerin dışarıdan getirdikler mallar,kitaplar ve eşyalar gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.

Osmanlı Devletinde Protestanların Durumu ve Faaliyetleri

İstanbul’da ilk Protestan Kilisesinin kuruluşu 1846 yılına rastlar. Bu kilise Amerikalılar tarafından Protestanlaştırılan Ermeniler tarafından kurulmuştur. 1850 yılında ise Protestan cemaat millet olarak tanınmış, ıslahat fermanı sonrasında gelen kolaylıklarla da 1864 yılında Bursa ve İznik civarında Bitinya Ermeni Protestan Kiliseleri Birliği, 1865’te Harput Protestan Birliği, 1868’de Merzifon’da Merkezi Protestan Birliği ve Anadolu’nun güney kısımlarındaki illeri içine alan Klıkya Protestan Birliği kurulmuştur.¹¹

1870 yılında resmi olarak devletten izinle açılan Protestan Kilisesi 73 tür.¹² 1876 yılına ait kayıtlara göre ise Antep’te 12 Protestan Kilisesi,¹³ 1857 yılında Malatya ve Diyarbakır’da 26 Protestan Kilisesi ve 9 Okul, 1877 yılında Elazığ’da 22 Kilise, İzmir’de 30 Kilise ve Okul açılmıştır.¹⁴ 1900 yılında ise 112 Kilisenin, Protestan din adamı ihtiyacını karşılamak için 3 Protestan İlahiyat Okulunun, 378 ilkokul ve 33 Lise yanında Protestan hastahane ve yetimhanelerinin açıldığını görüyoruz.¹⁵

Sultan II. Abdülhamid döneminde yabancıların yönetimindeki kilise okul ve hastahanelerin kontrol altında tutulabilmesi için yapılan sayımda Osmanlı topraklarındaki, Protestanların ve Amerikan elçiliğinin kontrol ve desteğindeki Protestan okulların sayısı 186’dır.¹⁶ Anadolu’nun hemen her yerinde, Adana, Tarsus, Beyrut, İzmir, Manisa, Akhisar, Diyarbakır, Mardin, Erzurum, Erzincan, Yozgat, Kayseri, Van, Antep, Maraş, Konya, Burdur, Bitlis, Ahlat, Muş, Halep, Trabzon, İstanbul gibi birçok il ve ilçede açılan okulların bir kısmının isimleri de Amerikan Protestan Mektebi, Protestan Sıbyan Mektebi, Ermeni Protestan Mektebi, Protestan Kız

¹⁰ Mutlu Şamil, Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları, İstanbul - 2005, s. 19.

¹¹ Kocabaşoğlu, Uygur, Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, İstanbul - 1991, s.114 ve 143-152.

¹² Kocabaşoğlu, Uygur, Age, s.105.

¹³ Kocabaşoğlu, Uygur, Age, s. 94.

¹⁴ Tozlu Necmettin, Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar, Ankara-1991, s.76-79.

¹⁵ Kocabaşoğlu, Uygur, Age, s.127-128.

¹⁶ Mutlu Şamil, Age, s. 298-299.

Mektebi, Protestan Erkek Mektebi... vs.¹⁷

İngiliz Elçiliğinin himayesindeki okullar ise 1856'da 10, 1869'da 30, 1876'da ise 50'yi bulmuş olup, İngiliz Kilisesi desteğinde faaliyetlerini sürdürmüştür. O dönemde okul dışında İngiliz Ruhban Cemiyeti desteğinde İstanbul Galata'da, Kumkapı, Beyrut, Hayfa ve İzmir gibi önemli merkezlerde Hastahane ve Yetimhanelerin de açıldığını görüyoruz.¹⁸

Almanya 1871 yılında kurduğu Alman Birliği sonrası tarih sahnesine siyasi, ekonomik ve askerî bir güç olarak girmiştir. Osmanlı topraklarında ekonomik olarak faaliyette bulunmayı arzuladığı bölgelerde kendilerine bağlı ve destek olacak gençleri yetiştirmek üzere yoğun bir şekilde okul hastahane yetimhane ve kiliseler açmıştır.¹⁹ Esas itibariyle bunları Alman Sefirlikleri ve Kültür Merkezleri aracılığıyla destekleyen Almanlar ilk yıllarda İstanbul, Edirne, Selanik, İzmir, Bursa, Van, Beyrut, Malatya, Kudüs... gibi illerde faaliyette bulunmuşlardır.

Kudüs'te bir yetimhane ve Alman Sanayi Mektebi açılmış, 6000 dönümlük bir arazi de ziraat eğitimi verilmek üzere satın alınmıştır. İstanbul'da 1868'de Alman okulu, 1873 yılında izni alınan Alman sefaretî himayesinde Alman Protestan Okulu, 1896'da Bebek'te Alman yetimhanesi, 1890'da Alman Protestan Okulu, 1897'de Tophane'de Alman Protestan Cemiyetine ait Alman kilisesi ve bu kilise rahiplerine ait Alman Hastahanesi, 1898'de Beytü'l-Lahim'de açılan Alman Protestan Yetimhanesi ve Alman Protestan Okulu, Hayfa'da Alman Protestan Okulu resmi olarak izin alınarak açılan okul, kilise, hastahane ve yetimhanelerdir.

Ermeni olayları sonrası Harput bölgesinde de faaliyette bulunan Almanlar, 1884 yılında aldıkları izinle birçok yetimhane açmış, kiraladıkları tarla, bağ, bahçelerde bölge halkını eğitmişler, marangozhane ve demir işleme atölyesi açmışlardır. Maraş'ta Protestan okulu ve hastahanesi, Muş'ta yetimhane, Urfa'da yetimhane ve hastahane, Halep'te Anaokulu, Elazığ'da Alman Kız Okulu, Alman Öğretmen Okulu ve daha birçok yerde açılan okullar 1900-1915 yılları arasında devletten izin alınarak açılmıştır. Almanlar 1902 yılına kadar izinsiz açtıkları okullar için de aynı dönemde izin almışlar ve Osmanlı yönetimi bunların hizmetlerine mevcut kanunlar ve hoşgörü çerçevesinde hiçbir sınırlama getirmemiştir.²⁰

Alman Protestanlar tarafından din adamı ve vaiz yetiştirmek üzere

¹⁷ Akyüz Yahya, "Abdülhamid Devrinde Protestan Okulları İle İlgili Orijinal İki Belge" Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, III/1-4, Ankara -1970, s.121-128; Mutlu, Şamil, Age, s. 299-309.

¹⁸ Mutlu Şamil, Age, s. 241-256.

¹⁹ Ortaylı, İlber, **II. Abdülhamid döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara- 1981, s. 49-51.

²⁰ Mutlu, Şamil, Age, s. 96,102-105,120-125.

İlahiyat okulları da kurulmuştur. Bebek İlahiyat Okulu, Maraş İlahiyat Okulu, Harput İlahiyat Okulu ve Merzifon İlahiyat Okulu bunlardan birkaçıdır.

Alman Protestan Kiliseler Topluluğu tarafından desteklenen ve 1846 yılında kurulan Alman Hastahanesi, 1919 yılında kısa bir süre İngilizler tarafından işletilmiş, Cumhuriyet sonrasında tekrar Almanlar işletmeye devam etmişlerdir.²¹ 1855'te İngiliz Hastahanesi ve 1920 yılında Amerikan Bristol Hastahanesi açılmıştır.

XIX. yüzyıl ortalarında Protestanlar çeşitli yayınevleri kurmuşlar bir dergi çıkarmışlardır. 1855-1915 tarihleri arasında çıkardıkları dinî içerikli dergileri "Avadaper"dir. Redhousse Pres ve Kitabı Mukaddes Şirketi Protestan kiliseleri üyelerince açılmış olan yayın evlerindedir. Buralarda öncelikli olarak Kitabı Mukaddesin Osmanlıca tercemeleri ve ihtiyaç duyulan diğer dinî yayınlar basılmıştır.²² Tüm bu hastahaneler, okullar ve kiliselerde görev yapan öğretmen, hemşire, hastabakıcı ve doktorların çoğunluğu Protestan kiliselerinin desteği ile gönderilen kişiler ve yerli halktan bu kurumlarda yetişenlerden oluşmaktadır.

Sonuç

Osmanlı Devleti etnik ve dinî yönden birçok insanın bir arada yaşadığı bir devlettir. Yönetimde, Türkmenler tarafından kurulduğu için Türkler hâkimdi. Kullanılan dil Türkçe ve hanedanın dini İslam, yaygın din olarak kendini gösteriyordu.²³

Sosyal ve siyasi değişimleri çok iyi izleyen devlet yönetimi, XIX'uncu yüzyılın ilk yarısında ve ikinci yarısında gerçekleştirdiği iki büyük yenileşme ve değişim çalışmaları ile Osmanlı tebaası içerisinde yer alan tüm unsurları Müslüman-Gayri Müslim, Türk-Rum-Ermeni ayrımı olmaksızın herkesi dinî ve hukuki noktada eşit hâle getirmiş, ve bununla ilgili tüm düzenlemeleri de yapmıştır.

Artık devletin verdiği bu hak ve oluşturduğu hoşgörü ortamı ile Ortodoks Rumlar, Ermeniler, Katolikler, Protestan ve Yahudiler inanç ve ibadetlerini daha düzenli ve rahat yapabilmekte, mabet açıp eski ve yıkılan kısımlarını onarabilmekte, kendilerine ait sosyal ve eğitim kurumları, okul, hastahane ve yetimhane açabilmekteydi. Bu durumdan en çok yararlanan ve faaliyet gösterenler şüphesiz Protestanlar olmuştur.

²¹ Yıldırım, Nuran, **Alman Hastanesi**, D.İ.B.A. I/211. Malkoç, Numan, Age, 147.

²² Malkoç, Numan, Age, s. 148.

²³ Ortaylı, İlber, **Osmanlı Barışı**, İstanbul-2007, s.135.

Bu kurumların kendi cemaatlerine olduğu kadar Osmanlı halkı ve yönetimine de büyük katkıları olduğu bir gerçektir. Fakat her toplumda olduğu gibi gözünü hırs bürümüş bazı menfaat çevreleri de bu yeni oluşum döneminde yerlerini almış, zaman zaman devlet tarafından hizmet gayesi dışında kullanılan ve zararlı olduğu tespit edilen okul veya kiliseler kapatılmıştır. 24 Temmuz 1923 Lozan Barış Antlaşması ile birlikte de yeni bir döneme girilmiş, azınlıkların Müslümanlarla eşit haklara sahip oldukları Cumhuriyet yönetimince de belirtilmiş, 1924 yılında ise Tevhidi Tedrisat Kanunu çerçevesinde tüm yabancı okullar kapatılmıştır. Atatürk'ün önderliğinde Osmanlının son döneminde karşılaştığı zararlı faaliyetlerle karşılaşmamak için kanuni ve hukuki düzenlemelerin tamamlanmasından sonra 1928 yılından itibaren Milli Eğitim Bakanlığına bağlı olarak yabancıların ve azınlıkların okul, hastahane, kilise vb. kurumları açmalarına izin verilmiştir.

Köklü geleneklerinde varolan hoşgörüyü damarlarında barındıran Türk milleti, tarihin her anında halkları kendi kültürlerinden koparma ve asimile etme yerine inancını ve yaşantısını huzur içerisinde devam ettirme politikasını “**Yurtta Sulh Cihanda Sulh**” ilkesi doğrultusunda bugüne kadar sürdürmüştür. Bunun en canlı örneği Katolik, Ortodoks, Yahudi ve Protestanların okuluyla, kilisesiyle, tarlası, bağı, bahçesiyle ve hastahanesiyle topraklarımızda yaşantılarını huzur içerisinde devam ettirmeleridir.